

Fas'ta Hadis Çalışmaları/ et-Türâsü'l-Meğârîbe

Hatice Kübra ODABAŞIOĞLU*

I. Giriş

Bugün Türkiye'de Fas olarak bahsedilen devletin resmî adı el-Memleketü'l-Mağribiyye'dir (Mağrib Sultanlığı). Afrika'nın kuzeybatısında yer alan bu devlet; İslâm dünyasında el-Mağribü'l-Aksâ veya Cezîretü'l-Mağrib olarak bilinmektedir.¹ İslâm'ın Fas'ta yayılışı 'Ukbe b. Nâfi'in (62-63/681-682) fetih hareketleriyle başlamış, Mûsâ b. Nusayr ile devam etmiştir. Daha sonra yerli Berberî kabileleri Emevî yönetimine karşı ayaklanınca İslâm'ın yayılması bir müddet sekteye uğramıştır. Fah Savaşı sonrası Arap Yarımadası'nı terk ederek Fas'ın Velile kasabasına yerleşen İdrîs b. Abdullâh lider olarak kabul edilene kadar da bölgede birlik sağlanamamıştır. Hz. Ali'nin soyundan gelen İdrîs, bölgede İdrîsî Devleti'ni (m. 788-985) kurmuştur. Şii yapıya sahip bu devlette Emevî yönetiminden kaçan Haricîlerin de etkili olduğu görülmektedir. Buna karşılık daha sonra kurulan Murâbitlar (m. 1956-1147) ise Mâlikîliği benimseyerek, bu mezhebi devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Murâbitların mezhebe aşırı bağlılıklarına tepki olarak tevhid hareketiyle ortaya çıkan Muvaahhidîler (m. 1130-1269) döneminde Zâhirîlik etkileri görülse de bu mezhep âlimler nezdinde pek rağbet görmemiştir. Fikrî hayatın en canlı olduğu bu dönemde pek çok hadis kitabı telif edilmiştir. Merînîler (m. 1196-1465) yönetiminin kurulmasıyla Mâlikîliğin nüfuzu tekrar artmış, tasavvuf hareketlerinin de çoğalmasıyla ilmî ortamda farklılıklar oluşmuştur. Daha sonra Vattasîler (m. 1471-1549) ile Sa'dîler (m. 1511- 1659) bölgeye hâkim olmak için uzun bir süre çatışmışlar, Alevî şeriflerince kurulan Filâlî (m. 1664) yönetimine kadar da bu mücadelelerini devam ettirmişlerdir. Bu dönemlerde de Merînîler döneminde hâkim olan Mâlikîlik devletin mezhebi olarak devam etmiş; tasavvufî etkiler ise daha da artmıştır. Halen yönetimi Alevîlerin elinde bulunan Fas, İslâmî çerçeveye yönetilmeye devam etmekte, ibadet ve muâmelâtta Mâlikîlik

* MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Hadis Bilim Dalı, Yüksek Lisans, haticekubraodabasioglu@gmail.com

¹ Sırrı Erinc, "Fas-I. Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1995, cilt: XII, s. 184.

mezhebi esas alınmaktadır.²

Fas'ta hadis alanında yapılan çalışmaları konu edinen bu çalışma, Muhammed b. Abdullâh et-Telidî'nin *Türâsü'l-Meğâribe³ fi'l-Hadîsi'n-Nebevîvive Ulûmihî⁴* adlı eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Yazarın tam adı, Ebu'l-Fütûh ve Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdulkâdir b. Muhammed b. Ahmed b. Abdüsselâm et-Telidî'dir.⁵ Miladî1926 yılında Tıtvân'da doğan et-Telidî, küçük yaştan itibaren Kur'an ve sünnet üzerine eğitim görmeye başlamıştır.⁶ Tefsir, fıkıh, hadis başta olmak üzere İslâmî ilimlere dair temel kitapları döneminin önemli âlimleriyle okumuştur.⁷ Okuduğu bu kitaplardan bazıları üzerine yaptığı tehzib, serh, tahrîc çalışmaları dâhil virmiden fazla eseri bulunmaktadır.⁸ Fas başta olmak üzere Arap dünyasından ve Avrupa ülkelerinden pek çok talebe vetistirmiştir. Daha çok muhaddis yönüyle tanınan âlim, 5 Ağustos 2017'de Tanca'da vefat etmiştir.⁹ Çalışmamıza kaynaklık eden eserini, yaşadığı bölge ve çevresinde hadis ilmine katkı sağlayan âlimler ve eserleri hakkında bilgi vermek üzere kaleme almıştır.¹⁰

Giriş bölümünde yazar, genel olarak Mağrib'deki ilmî yapıyı, yaşadığı değişimlere dair kısa bilgiler vererek anlatmaktadır. İslâm'ın kabul edilmeye başlandığı zamanlardan itibaren birçok fikrî akımın cereyan ettiği bu coğrafyada daha çok Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu görülmektedir. Hicrî II.-III. yüzyıllarda başlayan ehl-i hadis-ehl-i rey tartışmaları bu bölgede de etkisini göstermiş, akıl ile naklin çatışması ilim dünyasını sürekli etkilemiştir. Rey yaklaşımı daha çok ehl-i fikihta ortaya çıkmakta ve tutumları Mâlikî mezhebinin görüşlerine sıkı bir şekilde bağlanıp *Muvatta'* dışındaki hadis kitaplarını ikinci plâna atmak şeklinde tezâhür etmektedir. Bu durumun açık örneğini Esbağ b.

² bkz. İbrahim Harekât, "Fas-II. Tarih", *DİA*, 1995, XII, s. 188-190; İbrahim Harekât, "Fas-II. Kültür ve Medeniyet", *DİA*, 1995, XII, s. 196-199.

³ Günümüzde Mağrib olarak ifade ettiğimiz coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya yer almaktadır. Bazı kaynaklarda Endülüs de bu coğrafyaya dâhil edilmektedir (İbrahim Harekât, "Mağrib", *DİA*, 2003, XXVII, s. 314). Eserde ise; "Mağrib" ile genel olarak "Fas" ve aynı kültür ve coğrafyayı paylaştıkları için de ayrıca Endülüs, Moritanya ve Şenkit kastedilmektedir (et-Telidî, *Türâsü'l-Meğâribe*, s. 30).

⁴ Muhammed b. Abdullah et-Telidî, *Türâsü'l-Meğâribe fi'l-Hadîsi'n-Nebevîyî ve 'Ulûmihî*, Lübnan-Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1416/1995, 400 sayfa.

⁵ Ebu'l-Fütûh Abdullâh Abdulkâdir et-Telidî, *Zikriyâtün min Hayatî*, Dârü'l-Kalem, Dimaşk 2004, s. 19.

⁶ et-Telidî, *a.g.e.*, s.23-24, s.27.

⁷ bkz. et-Telidî, *a.g.e.* s. 144-168.

⁸ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 125-129.

⁹ Havatı için bkz. Usâme Hidâr. حمه ده ف خدمة عبد الله التلدي، حمه الله، ه حمه ده ف خدمة العلامة المحدث الشيخ سدد، عبد الله التلدي، حمه الله، [http://www.alquatan.ma/Article.aspx?C=5714] (29 Aralık 2018).

¹⁰ et-Telidî, *Türâsü'l-Meğâribe*, s. 29.

Halil'in (v. 273) "Tabutumda hıncır başının olması, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*inin olmasından daha çok hoşuma gider" sözünde görmekteyiz.¹¹ Öyle ki zamanla bu tutumları İmam Mâlik'in (v. 179) görüşlerinin ve *Muvatta'*ının dahi unutulup sadece mezhep âlimlerinin görüşlerinin ezberlenmesine yol açmıştır. Buna karşılık ehl-i hadis ise ana kaynakları unutturmamaya çalışmakta, görüşlerini Kur'an ve hadise dayandırmaya önem vermektedir. Bu sebeple hadis tedvini ve tasnifi yapmak üzere uzun ilmî yolculuklara çıkan âlimler olmuştur. Bunların başında *el-Müsnedü'l-Musannef* eseriyle Bakî b. Mahled (v. 276) gelmektedir. Mâlikîliğin yanı sıra Şiilik, Zâhirîlik, Şafilîğin de zaman zaman hâkim olduğu bölgede bu mezheplere dair eserler de verilmiştir.¹²

Bibliyografya türündeki kitap, bu kısa girişten sonra hadis ilmine dair eserlerin verilmesiyle devam etmektedir. İbn Hayr'ın *Fihrist*'i,¹³ Rûdânî'nin *Siletü'l-Halef*i,¹⁴ Kettânî'nin *Fihrisü'l-Fehâris*'i¹⁵ başta olmak üzere pek çok fihrist, tarih, tabakât, hadis usulü kitaplarından, dergilerden ve kütüphane kayıtlarından faydalanılmıştır. Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Mağrib'te de eski eserlerin birçoğu kaybolmuş,¹⁶ günümüze ulaşamamış¹⁷ ya da mahtût haliyle¹⁸ kalmıştır. Bunların önemli bir kısmı ise üzerlerine yazılan ihtisâr, şerh, hâşiyeler¹⁹ sayesinde veya bazıları tahkik çalışmalarıyla²⁰ günümüze kazandırılmıştır. Ayrıca kitapta, tabakât veya tarih kitaplarında geçtiği halde günümüze ulaşip ulaşmadığı bilinmeyen,²¹ bir kısmı ulaşan,²² tamamlanmamış olan,²³ yazarı, adı, basım yeri veya hakkında ulaşılan bilgilerde ihtilaflar bulunan²⁴ eserlere de yer verilmiş, şüpheli ya da çelişkili olan noktalar belirtilmiştir. Böylece vefat tarihi hicrî 212 yılına rastlayanlardan başlayarak hicrî 1384 yılında olanlara kadar pek çok âlime ait toplamda 1213 eser adı zikredilmiştir.

¹¹ et-Telidî, *a.g.e.*, s. Ayrıca bk. Abdülhâdi Ahmed el-Hüseyn, "Mağrib ve Endülüs'e Hadisin Girişi", trc. Murat Gökalp, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı:1, s. 113-121.

¹² et-Telidî, *a.g.e.*, s. 22-29.

¹³ İbn Hayr Ebû Bekr el-İşbîlî, *Fihristü mâ-ravâhü an Şüyühîhî*, Sarakosta 1893.

¹⁴ Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî, *Siletü'l-Halef bi-mevsûli's-Selef*, thk. Muhammed Haccî, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1977.

¹⁵ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî*, 1982.

¹⁶ bkz. et-Telidî, *Türâsü'l-Meğârib*e, s. 257-258/ 1008. madde.

¹⁷ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 40/ 44. madde.

¹⁸ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 34/ 9.madde; s. 47/ 74 ve 75. madde; s. 193/ 730. madde.

¹⁹ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 115/ 391. madde; s. 125/ 430. madde.

²⁰ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 107/ 349. madde.

²¹ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 39/42. madde.

²² bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 102/326. madde.

²³ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 53/ 97. madde; s. 70/ 191. madde; s. 104/ 334. madde.

²⁴ bkz. et-Telidî, *a.g.e.*, s. 37/ 27. madde; s. 38/ 34. madde; s. 69/ 186. Madde; s. 222/ 860. Madde; s. 223/ 869. madde.

Eserler, alfabetik sırayla numaralandırılarak verilmektedir. Her birinin ilk önce adı, daha sonra yazarı ve parantez içinde yazarın vefat tarihi, sonrasında da eğer basıldıysa basım yeri ve tarihi, basılmadıysa esere dair bilginin nereden alındığı maddeler halinde belirtilmektedir. Bazen de ek bir madde açılarak gerekli bir açıklama, önemli bir bilgi veya tartışma varsa eklenmektedir. Kitabın sonunda ise beş farklı fihrist bulunmaktadır. İlk fihristte müelliflerin isimleri yanlarında eserlerinin numaraları belirtilerek alfabetik bir şekilde sıralanmış, böylece istenilen müellifin eserlerine hızlıca bakılabilmesi sağlanmıştır. İkinci fihrist müelliflerin tabakalarına göre düzenlenmiş, yine yanlarında eser numaralarının da bulunmasıyla yaşadıkları dönem ile eserlerinin kıyaslanması kolaylaştırılmıştır. Üçüncü fihristte numaralarıyla birlikte eserler hadis ilminin alt dallarına göre atılan belirli başlıklar altında listelenmiştir. Dördüncüsünde dipnotlar ve bazı eserlerin içerikleri hakkında kısa bilgiler verilmiş, beşincisinde de kullanılan kaynaklar detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

et-Telidî'nin kitabına genel olarak bakıldığında Fas'ta hadis ilmi fıkha göre zaman zaman geri planda kalmış olsa da her dönemde bu ilme verilen değerin korunmaya çalışıldığı ve pek çok eserin ortaya konulduğu görülmektedir. Bölgede fikirlerin tearuzu devlet yönetimini etkilemiş, bu sebeple; bir dönem Mâlikî mezhebi baskın olmuşsa da bir sonraki dönemde bu baskıyı kaldıran veya yumuşatan bir yönetim hâkim olmuştur. Bu fikrî değişimlerin etkisi tabii olarak eserlere de yansımıştır. Nitekim ilk asırlarda öncelikli olarak *Muvatta* ve Mâlikî mezhebinin görüşleri incelenmiş, zamanla Buhârî (v. 256) ve Müslim'in (v. 261) *el-Câmi'u's-sahih*'lerine de ihtimam gösterilmeye başlanmıştır. Hicrî V.-VI. yüzyıla gelindiğinde bugün dahi ilgi odağı olan *el-İstî'âb*²⁵, *et-Temhîd*²⁶ ve *el-Ahkâm el-Kübrâ*²⁷ gibi kaynaklar hadis ilmine kazandırılmıştır. Daha sonraki yıllarda ise daha çok *Muvatta*, *Kütüb-i sitte* ve bu üç kitap üzerine yazılan şerh, ihtisâr, ta'lik, tezhîb çalışmaları ile katkı sağlanmıştır. Tasavvuf faaliyetleriyle de rekâik, zikir ve dua kitaplarının telifi artmıştır. Bunların yanı sıra Muvahhidîler Dönemi eserlerinin daha çok kırk hadis ve konulu hadis kitapları olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca Kettânî ailesinin ve özellikle son dönemlerde el-Gumârî'nin ismine sıklıkla rastlanılmaktadır.

Bu çalışmada, daha yararlı ve düzenli olması amacıyla, eserler hakkındaki değerlendirmeler üçüncü fihristteki başlıklandırma kullanılarak yapılacak ve her bölüme diğerlerine nispetle daha az tanınan birkaç eser adı örnek olarak eklenecektir:

²⁵ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî'nin (v. 463) eseridir.

²⁶ İbn Abdülber'in eseridir.

²⁷ Abdülhak b. Abdurrahmân b. Harrât el-Ezdî el-İşbilî'nin (v. 581) eseridir. İbn Harrât'ın vefatı Tûrâsü'l-Megârib'e de h. 581 olarak belirtilmiştir ancak *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* "İbnü'l-Harrât" maddesinde h. 582 olarak geçmektedir. bkz. Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Harrât", *DİA*, 2000, XXI, s. 70-71.

A. Hadis Cüzleri, Bölümleri ve Fetâvâ Kitapları

Bu başlık altında 192 kitap bulunmaktadır. İçeriği Cibril ve Ümmü Zer‘ gibi meşhur hadisler olan, ilim, Kur‘an, Mekke gibi İslâm için önemli mekân, zaman ve değerlerin faydalarını anlatan ya da tartışmalı bazı fikhî konuları ele alan hadis kitapları bu başlık altında toplanmıştır. Fikhî konularda daha çok Mâlikî mezhebinin diğer mezheplerden farklı görüş tercih ettiği meselelerin incelendiği görülmektedir. Özellikle namazda Fatiha sûresinden önce e‘üzü besmelenin okunması üzerine pek çok eser kaleme alınmıştır.²⁸

(1) ‘Iyâz b. Mûsâ el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544), *Büğyetü’r-Râid li-mâ tedam-menehü Hadîsü Ümmi Zer‘ mine’l-Fevâid*, Mağrib, m. 1975.²⁹

(2) Muhammed b. Ali Denye er-Ribâdî (v. 1358), *Vâsıtatü’l-‘Ikdi’n-Nedîd fi Şerhi Hadîsi’t-Tecdîd*, Rabat, m. 1927.

(3) Muhammed b. Ahmed b. eş-Şerîf el-Alevî el-İsma‘îlî (v. 1367), *Tevdîhu-Turuku’r-Reşâd li Hasmi mâddeti’l-İlhâd fi hadîsi’r-Rasûli’l-Mükellem Mûsâ (a.s.) li’l-meleki’l-mükerremi’l-müvekkil bi-kabzi ervâhi’l-‘İbâd*, Rabat, h. 1362.

(4) Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (v. 1380), *İğtinâmü’l-Ecr-min Hadîsi’l-İşfârbi’l-Fecr*, Dımeşk, h. 1403.

(5) Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (v. 1380), *Nefsü’r-Rû‘i bi-enne’r-Rak‘ate Lâ tüdriki’r-Rukû‘i*, Titvân, h. 1396.

(6) Muhammed Abdulhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (v. 1382), *Keşfü’l-Lübüs an Hadîsi Vad‘i’l-Yed ale’r-Ra’s*, Tanca, h. 1326.

(7) Muhammed Abdulhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (v. 1382), *el-Yevâkitü’s-Semîne fi’l-Ehâdîsi’l-Kâziye bi-Zuhûri Sekketi’l-Hadîd ve Usûlihâ ile’l-Medîne*, Cezair, h. 1329.

B. Naslar, Câmî’ler, Mütevâtir ve Kudsi Hadisler/Etrâf, Zevâid ve Mustahrecler

155 kitabın bulunduğu bu bölümde temel hadis kitapları ve üzerinde yapılan çalışmalar sıralanmaktadır. İbn Harrât’ın *el-Ahkâm*‘ları, Bakî‘ b. Mahled’in *Müsned*’i, *Sahihayn* ve *Muvatta’* üzerine yapılan ihtisar, câmi, etraf, zevâid türü çalışmalar bu kısımda bulunmaktadır. Özellikle Muvahhidî ve Merînîler dönemine denk gelen hicrî VI.-X. yüzyılları arasında hadis kaynakları oluşturma çabasının yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

²⁸ Hanefî mezhebine göre birinci rek‘atta istiâzenin okunması sünnet kabul edilirken, Mâlikîlere göre farz namazlarda okunması mekruh kabul edilmektedir. bkz. Muhsin Demirci, “İstiâze”, *DİA*, 2001, XXIII, s. 319. Konu üzerine yapılan tartışmaların etkisi hadis alanına da yansımış, ihtilafı gidermek üzere eserler kaleme alınmıştır.

²⁹ Yazar, vefat tarihlerini tamamen hicrî olarak vermesine rağmen eserlerin basım tarihlerini bazen milâdî olarak vermektedir. Müellifin bu kullanımı değiştirilmeden aktarılacaktır.

(1) Muhammed b. Abdullah b. Tûmert el-Mesmûdî (v. 524), *Muhtasaru'l-Muvatta*, Cezâir, m. 1905.

(2) Muhammed b. Muhammed b. Süleymân er-Rûdânî (v. 1094), *Cem'u'l-Fevâid min Câmi'i'l-Usûl ve mecme'i'z-Zevâid*, Hindistan, h. 1345.

(3) el-Mekkî Muhammed b. Alî el-Buttâverî er-Rîbâdî (v. 1355), *ed-Durûsü'l-Hadîsiyye fî'l-Mecâlisi'l-Hâfizîyye*, Rabat, m. 1946.

(4) Muhammed b. Ali Denye er-Rîbâdî (v. 1358), *es-Sirrû's-Sârî min-Sülâsiyyâti'l-Buhârî*, Rabat, h. 1350.

(5) Muhammed Habibullâh b. Abdullâh el-Cekenî eş-Şengîdî (v. 1363), *Zâdü'l-Müslim fî-mâ ittefeka aleyhi'l-Buhârî ve Müslim*, Mısır, h. 1387.

(6) Muhammed b. Muhammed b. el-Müekkit el-Misfâvî el-Merâkişî (v. 1369), *Lübânetü'l-Kârî min Sahîhi'l-Buhârî*, Mısır, h. 1350.

(7) Ahmed b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî (v. 1380), *Miftâhu't-Tertîb li-Ehâdîsi Târihi'l-Hatib*, Mısır.

C. Şerh, Hâşiye ve Ta'likler

En fazla eserin bulunduğu bu kısımda 238 kitap bulunmaktadır. Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine şerh, ihtisâr, hâşiye, ta'lik, vb. çalışmalarının sayısı 25 civarındadır. Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'i üzerine yaklaşık on tane, bunun yanı sıra Mâlik'in *Muvatta*'ı üzerine ise 30'dan fazla çalışma bulunmaktadır. Bu durum, Fas'ta *Muvatta*'a verilen kıymeti açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Nevevî'nin (v. 676) *el-Erbeûn*'u üzerine ve bazı önemli hadisler üzerine de pek çok şerh çalışması yapılmıştır.

(1) Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî (v. 463), *et-Tekassî li hadîsi'l-Muvatta ve Şüyûhi Mâlik*, Mısır, h. 1350.

(2) Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî (v. 474), *el-Müntekâ fî Şerhi'l-Muvatta*, Kâhire, h. 1332.

(3) Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî (v. 543), *ŞerhuHadîsi 'Leyse min em-birri em-siyâmun fî'm-sefer*³⁰

(4) Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. el-Arabî el-Me'âferî el-İşbilî (v. 543), *Ârizatü'l-Ehvezîbi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizî*, Mısır, h. 1350.

(5) Abdullah b. Sa'd b. Ebî Cemre el-Endülüsî (v. 695), *Behcetü'n-Nüfûs ve tehallihâ bi-Ma'rifeti mâ-lehâ ve mâ-'aleyha*, Dâru'l-Ceyl, Mısır, h. 1348.

³⁰ Madrid'deki Millî Kütüphanede (5349-مجموع) bir nüshası bulunmaktadır, (et-Telîdî, *Türâsü'l-Meğâribe*, s. 178/651. madde).

(6) Muhammed b. Abdüsselam Bennânî el-Fâsî (v. 1163), *Şerhu Hadîseyni Azîmeyn*³¹

(7) Muhammed et-Tayyib b. Abdülmecîd b. Kirân el-Fâsî (v. 1227), *Şerhu-Hadîs 'el-Îmân mü bid'un ve seb'üne şu'beteten'*.³²

(8) Süleyman ed-Dimnetî el-Becem'avî (v. 1306), *Ravhu'l-Tevşîh 'ale'l-Câmi'i's-sahihli'l-Buhârî*, Mısır, h. 1298.

(9) Ali b. Süleyman ed-Dimnetî el-Becem'avî (v. 1306), *Nûru Misbâhi'z-Zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce*, Mısır, h. 1299.

(10) Muhammed Habîbullâh b. Abdullâh el-Cekenî eş-Şengîdî (v. 1363), *Delilü's-Sâlik ilâ Muvattai'l-Îmâm Mâlik*, Mısır.

(11) Ahmed b. Muhammed b. es-Siddîk el-Gumârî (v. 1380), *Mesâlikü'd-Delâle 'alâ Mesâilî'r-Risâle li'l-Kayravânî*, Mısır, h. 1374.

D. Hz. Peygamber (s.a.v.) Hakkında

Bu başlıkta Hz. Peygamber'in konumu, fizikî ve ahlâkî özellikleri hakkında yazılmış 79 tane eser bulunmaktadır. Çoğu Tirmizî'nin (v. 279) *Şemâil'i* ve Kâdî 'Iyâd'ın (v. 544) *eş-Şifâ'sı* üzerine yapılan çalışmalardır.

(1) Muhammed b. Ferec b. et-Tallâ' el-Kurtubî (v. 497), *Ekdıyetü Rasulillâh (s.a.v.)*, thk. Mustafa el-A'zamî, Beyrut, h. 1398.

(2) Ebû Ali el-Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî (v. 1102), "Risâletün fi 'İlmi'n-Nebevî", *Resâilî'l-Yûsî*, Rabat, m. 1981.

(3) Muhammed b. Abdüsselam Bennânî el-Fâsî (v. 1163), *Şerhu's-Şifâ li-'Iyâdi's-Sebtî*.³³

(4) Muhammed b. Kâsım Cüssûs el-Fâsî (v. 1182), *el-Fevâidü'l-Celiletü'l-Behiyye 'ale's-Şemâilî'l-Muhammediyyeli't-Tirmizî*, Mısır, h. 1296.

(5) Abdulhâfız b. el-Hasen el-Alevî (v. 1356), *Nazmü's-Şemâilî'l-Muhammediyye ve's-Sîreti'l-Mustafâviyye*, Fas, 1328.

E. Kırk Hadis, Müselselât, Avâlî, Garâib, Fevâid

Bu kısımda bulunan 144 kitabın 61 tanesi kırk hadis üzerinedir. Özellikle VI.-X. yüzyıllar arası pek çok kırk hadis çalışması yapıldığı anlaşılmaktadır. İkinci olarak müselsel hadisleri toplayan kitaplar gelmektedir. Bunların yanı

³¹ Rabat'taki el-Hızânetü'l-Âmme'de (1904 ۛ) bir nüshası bulunmaktadır, (et-Telidî, a.g.e., s. 178/652. madde).

³² Tıtvân'daki el-Mektebetü'l-Âmme'de (659-796) mahtût bir nüshası bulunmaktadır, (et-Telidî, a.g.e., s. 178/653. madde).

³³ Rabat'taki el-Hızânetü'l-Âmme'de (1456 ۛ) mahtût bir nüshası bulunmaktadır, (et-Telidî, a.g.e., s. 182/670. madde).

sıra âli isnadla rivâyet edilmiş hadisleri toplayan eserler ve temel hadis kitapları üzerine yapılan fevâid çalışmaları bulunmaktadır.

(1) Muhammed b. Yûsuf el-Birzâlî el-İşbîlî (v. 663), *el-Erbeûne't-Tıbbiyye'l-Müstahrece min Süneni İbn Mâce ve Şerhi hâli'l-Müveffaki'l-Bağdâdî*, Tıtvân, h. 1377.

(2) Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed Bereket el-Endelüsî et-Tıtvânî (v. 1120), *el-Erbeûne Hadîsen fî Fadli'l-Cihâd ve'r-Ribât*, Tıtvân, h. 1406.

(3) Muhammed b. Ali Denye er-Rıbâdî (v. 1358), *es-Silsiletü'z-Zehebîyye-mine'l-Hadîsi'l-Müselsel bi'l-Evvelîyye*, Rabat, m. 1937.

(4) Ahmed b. Muhammed b. es-Siddîk el-Gumârî (v. 1380), *Lübbü'l-Ahbârî'l-Me'sûra fî Müselseli 'Âşûrâi*, Tanca, h. 1341.

(5) Abdulhâfız b. Muhammed el-Fâsî (v. 1383), *İstinzâlû's-Sekîneti'r-Rahmâniyye't-Tahdîsbi'l-Erbeûne'l-Buldâniyye*, Tıtvân, m. 1953.

F. Zikr ve Dualar, Rekâik

Toplamda 62 kitap bulunmaktadır. 10 tanesi hicri III.-V. asırlara aitken; 19'u VI.-X. yüzyılları arasında, 33'ü ise XI. yy. ve sonrasında telif edilmiştir. Bu durum Fas'ta tasavvufî eğilimin zamanla arttığı izlenimini oluşturmaktadır.

(1) Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd et-Turtûşî (v. 520), *ed-Du'âü'l-Me'sûr ve Âdâbühü ve mâyecibü 'ale'd-Dâi itbâ'uhü ve ictinâbüh*, Beyrut, h. 1409.

(2) Abdülhak b. Abdurrahmân b. Harrât el-Ezdî el-İşbîlî (v. 581), *er-Rakâikü'l-Muharrace mine's-Sihâh*³⁴

(3) Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî el-Fâsî (v. 1345), *Şifâ'ü'l-Aksâm ve'l-Âlâm bi-mâ yükeffiru mâ-tekaddeme ve mâ-teahhara mine'z-Zünûb ve'l-Âsâm*, Fas, h. 1321.

G. Garîb ve Müşkilü'l-Hadîs

En az eser bulunan başlıklardan biridir. Toplamda 25 eser vardır. Bunların 3'ü ilk asırlarda, 13 tanesi VI.-X. yüzyılları arasında yazılmıştır. Geri kalan 9 tanesi ise son döneme aittir. İlmin canlı olduğu Muvahhidiler ve Merînîler döneminde hadislerde bulunan anlaşılması zor veya çelişkili manalar içeren kelimeler üzerine de çalışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır.

(1) Ebu'l-Fadl İyâd b. Mûsâ el-Yahsubî es-Sebtî (v. 544), *Meşâriku'l-Envâr alâ Sihâhi'l-Âsâr*, Fas, h. 1333.

³⁴ Muhammed İbrâhîm el-Kettânî, Madrid el-Mektebetü'l-Vataniyye'de Abdülhak hattıyla yazılan nüshasını vakfetmiştir, (et-Telîdî, a.g.e., s. 151/536. madde).

H. Mevzû'ât ve 'İlel

En az eserin bulunduğu başlıktır. Toplamda on bir eser vardır; ikisi ilk asırlarda, sekizi de son dönemde yazılmıştır.

Ahmed b. Muhammed b. es-Siddik el-Gumârî (v. 1380), *el-Müğîr 'ale'l-Ehâdîsî'l-Mevdû'a fi'l-Câm'u's-Sağîr li's-Suyûtî*, Mısır.

İ. Istılah/Kavaidu'l-Hadîs

Toplamda 105 kitap bulunmaktadır. Çoğu son döneme aittir.

(1) Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Ruşeyd es-Sebtî (v. 721), *es-Senenül-Ebyen ve'l-Mevradü'l-Em'an fi'l-Muhâkemeti beyne'l-İmâmeyni fi's-senedi'l-mu'an'an*, Tunus, m. 1977.

(2) Muhammed b. Kâsım el-Kâdirî el-Fâsî (v. 1331), *Rafu'l-İtâb ve'l-Melâm ammen Kâle: el-Amelü bi'l-hadîsî'd-Da'ifi harâm*, Mısır, h. 1308.

(3) Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî (v. 1345), *er-Risâletü'l-Müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübî's-Sünneti'l-Müşerrafe*, Beyrut, h. 1332.

(4) Abdulhâfız b. el-Hasen el-Alevî (v. 1356), *Nazmu Mustalahı'l-hadîs*, Fas, h. 1327.

(5) Muhammed Abdulhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (v. 1382), *Risâletün fi İsbâti't-Tedvîn li-Ehli'l-Karni'l-Evvel mine's-sahâbe ve't-tabî'in*, Rabat, m. 1928.

Muhammed Abdulhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (v. 1382), *Fihrisü'l-Fehâris ve'l-Esbât*, Fas, h. 1346.

J. Tahrîc, Tenkid ve Esânîd

Toplamda 56 kitap bulunmaktadır, çoğu son döneme aittir. Bu bölümde daha çok Kudâî'nin (v. 454) *Şihâb*'ı ve *Muvatta* üzerine yapılan çalışmalara rastlamaktayız.

(1) Ahmed b. Muhammed b. es-Siddik el-Gumârî (v. 1380), *İbrâzü'l-Vehmi'l-Meknûn min Kelâmi İbn Haldûn*, Dımeşk-Şam, h. 1347.

(2) Ahmed b. Muhammed b. es-Siddik el-Gumârî (v. 1380), *Fethu'l-Vehhâb bi-Tahrîci Ehâdîsî's-Şihâb li'l-Kudâ'i*, Beyrut, h. 1408.

(3) Ahmed b. Muhammed b. es-Siddik el-Gumârî (v. 1380), *Hidâyetü'r-Rüşd li-Tahrîci Ehâdîsî Bidâyeti İbn Rüşd*, Beyrut, h. 1407.

(4) Muhammed Abdulhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (v. 1382), *et-Tenvîh ve'l-İşâde bi-mekâmi rivâyeti İbn Se'âde*, Fas, h. 1346.

K. Sahâbe, Ricâl, Ensâb, Müştebih/el-Mü'telifve'l-Muhtelif

Sahâbeyi ve temel hadis kaynaklarındaki râvîleri tanıtmak üzere yazılan bu

eserlerde başta İbn Abdülber'in *el-İstiâb*'ı olmak üzere, Mizzî'nin (742) *Tehzîbü'l-Kemâl*'inin ve İbn Hacer'in (v. 852) *el-İsâbe*'sinin esas alındığı görülür. Bu başlıkta ise 139 kitap bulunmaktadır.

(1) Ebû Abdurrahman Bakî b. Mahled el-Kurtubî (v. 276), *Zikru mâ-li's-Sahâbe fi'l-Hadîs mine'l-Aded*, thk. Ekrem Ziyaeddin el-Umerî, Beyrut, h. 1404.

(2) Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Beşkuvâl el-Kurtubî (v. 578), *Gavâmidu'l-Esmâi'l-Mübhemeti'l-Vâkı'ati fi mütûni'l-Ehâdîsi'l-Müsne*, Beyrut, h. 1407.

(3) Ebû Ali el-Hasen b. Mes'ûd el-Yûsî (v. 1102), "Risâletün fi Tebrieti's-sahâbiyeyn mine'n-nifâk", *Resâili'l-Yûsî*, Rabat, m. 1981.

(4) Muhammed Habibullâh b. Abdullâh el-Cekenî eş-Şengîdî (v. 1363), *He-diyyetü'l-Müğîs fi Ümerâi'l-Mü'minîn fi'l-Hadîs*, Mısır.

Fas'ın hadis ilminde köklü bir birikime sahip olduğu sadece *Türâsü'l-Meğâribe* adlı kitaba bakıldığında dahi kolaylıkla anlaşılmaktadır. Ayrıca et-Telîdî'nin en son 1384/1965'e geldiği dikkate alınırsa bu çalışmaların sayısının daha da artacağı tahmin edilebilir. Bunun yanı sıra günümüzde, teknolojik imkânlarla daha hızlı ve kolay yürütülebilen eski eserleri tahkik etme, matbu hale getirme gibi pek çok çalışma sayesinde hakkında yeterli bilgi ya da açıklama bulunamayan bazı kaynaklar artık ulaşılabilir haldedir. Ancak Türkiye'de, bu zengin müellefât hakkında kapsamlı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple, böyle bir zenginliğin daha fazla zaman ve çaba ile açığa çıkarılması hala önemli bir ihtiyaç olarak durmaktadır.